

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2021, s. 6: 71-88

**“Öteki” ve “Ötekilik” Bağlamında Osmanlı’nın Arnavut
Gayrimüslimlere Yaklaşım**

The Ottoman Approach to Albanian non-Muslims in the context of “Other”
and “Otherness”

İlir RRUGA

Doktor Öğretim Üyesi, Trakya Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı
Assis. Prof. Dr., Trakya University Faculty of Theology
Department of History of Religions
Edirne / TURKEY
rrugailir@trakya.edu.tr / rrugailir@yahoo.com

ORCID: 0000-0003-4637-7340

DOI: 10.5281/zenodo.5506673

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 07 Haziran / June 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 14 Eylül / September 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September 2021

Atf / Citation: RRUGA, İ. (2021). “Öteki” ve “Ötekilik” Bağlamında Osmanlı’nın Arnavut Gayrimüslimlere Yaklaşımı. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (Eylül 2021): 71-88.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Arnavutlar, Osmanlı Devleti için ayrı bir öneme sahiptir. Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında bulunan gayrimüslimlere baktığımızda, Arnavutların dini bakımından Katolik ve Ortodoks mezhebine sahip Hıristiyanlardan oluşmakta olduğu görülmektedir. Osmanlı’dan önceki dönemde Katolik-Ortodoks mezhepleri arasındaki çekişmeler meydana gelmiş ise de; Osmanlı hâkimiyetiyle beraber bu tartışmaların sonlandığı söylenebilir. Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altına girmeleri ile birlikte ilk olarak bu tartışmaların sonlandırılmış olduğu bir gerçektir. Osmanlı fethinden sonra Arnavutların yavaş ama devamlı bir şekilde İslâm dinini benimsedikleri bilinmektedir. Bu doğrultuda, Osmanlı’nın fethettiği topraklarda bulunan halklara önem vermesi ve insanların gönüllerini fethetme anlayışı konusunda topografik ve coğrafi olarak Arnavutluk, Osmanlı’nın yeni diyarları fethetmesi bakımından bir “üst model” olarak dikkat çekmektedir. Öyle görünüyor ki; bu durum, Osmanlı’nın bu bölgede beş yüzyıla yakın varlığını ve hâkimiyetini sürdürebilme imkânını sağlayan sebeplerin başında gelmektedir. Coğrafi konumu sebebiyle Arnavut bölgeleri tarih içerisinde değişik işgallere maruz kalmış ve büyük toplumsal alt-üst oluşumların/değişimlere maruz kalmıştır. Ancak bu coğrafyada kültürler ve medeniyetler adeta harmanlanmış olup, inançlar arasında bir birlik ruhunu oluşturmuş ve gerek kültürel gerekse teolojik açıdan çok önemli modellerin oluşmasını sağlamıştır. Osmanlı’nın ötekine olan yaklaşımının bir örneği olarak Arnavut gayrimüslimlere karşı yaklaşımını Osmanlıca ve Arnavutça kaynaklara dayanarak ele almak önem arz etmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı’nın fetih anlayışını ve fethedilen topraklardaki çalışmaları ve gayrimüslimlere karşı yaklaşımı daha iyi anlaşılabilir.

Anahtar Kelimler: Öteki, Din, İslam, Hıristiyan, Arnavut, Osmanlı, Gayrimüslim.

Abstract

Albanians have a special importance for the Ottoman State. When we look at the non-Muslims under the rule of the Ottoman State, we can see that in terms of religion Albanians consist of Christians from Catholic and Orthodox sects. It is known that in the pre-Ottoman period the conflicts between Catholic-Orthodox caused tides among sects. It is a fact that these discussions

for the first time were terminated after they came under the rule of the Ottoman State. It is known that after the Ottoman conquest, Albanians slowly but steadily adopted the religion of Islam. In this direction, Albania topographically and geographically was regarded by the Ottoman in a place with high emphasis on the people in the lands conquered and the understanding of conquering the hearts, it draws attention as a "top model" in terms of Ottoman conquest of new lands. It seems that this situation is one of the main reasons that enabled the Ottomans rule and existence to continue in this region for nearly five centuries. Due to its geographical location, Albania have been subjected to various occupations and due to this it has remained at the center of large up and down formations throughout history. In this topography, where cultures and civilizations are blended, it gave the different social factors and beliefs living on it a horizon of unity and resurrection; thus leaving behind the examples of socio-cultural models and historical-theological experiences in history. It is important to bring to the world of science with an objective view of how this unity is reflected in the "otherness" approach from the center of "self" in the Ottoman approach to Albanian non-Muslims, based on local sources in Ottoman and Albanian. Therefore, in this way we can better understand, its approach towards non-Muslims in the Ottoman understanding of conquest and its work in the conquered lands.

Keywords: Other, Religion, Islam, Christianity, Albanian, Ottoman, Non-Muslim.

Giriş

“Öteki” kavramı, ben’in karşısında diğerini, “ötekileştirme” ise farklı adedilen özellikleri nedeniyle birilerinin sosyal ve kültürel hayattan dışlanmasını ve toplumsal yapıda birilerine yönelik ayrımcılığı ifade etmektedir¹. İnsanlık tarihinde ötekileştirmenin ilk komplosu ve örneği ilk insan Hz. Âdem’in oğullarından Kâbil’in Hâbil’e yönelik şiddet içerikli planı sayılır (Aydın, 2009, 9-10, 15, 20-21). Öteki ya da kendinden olmayan, farklı inanç, kültür ve geleneğe mensup olan insanla bu farklılıklarını sorun etmeden bir arada yaşamak en önemli sorunlardan bir tanesidir (Batuk, 2020, 1/193). Fark-

¹ Öteki ve öteleme ile ilgili geniş bilgi için bk. (Yavuz, 2006, 137-145; Yavuz, 2006, 118-119; Yavuz, 2009, 34-35, 37-38)

lılıklar her ne kadar bir zenginlik kabul ediliyor ise de maalesef tarihe baktığımızda farklılığın getirmiş olduğu olumlu ve katkılar yerine genel anlamda bir ayrımcılık, ötekileştirme, uzaklaştırma ve bazen de başkasının hayat hakkının görmezlikten gelinip yok sayacak şekilde şiddet örnekleriyle de karşılaşılır.

Arnavutların yaşadığı bölgeler Osmanlı Hâkimiyetinden önce Sırp, Bulgar, Yunan, Venedik ve Haçlılar gibi yabancı güçlerin saldırıları ile karşı karşıya kalmıştır. Özellikle ortaçağ döneminde değişik işgallerin ve tahriplerin altında kalan bu bölgeler maddi ve manevî yönden yıpratılmış ve yıkılmışlardır. İşte bu çalışmada Arnavut Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti hâkimiyeti altındaki durumları, Osmanlı’nın onlara karşı uyguladığı vergilendirme hususu ele alınmıştır. Bu doğrultuda savaşlar ve çatışmalarla yıpranmış olan fakir gayrimüslim halkın vermekle yükümlü olduğu vergilerde Osmanlı Devleti tarafından farklı nedenler ile kendilerine tanınan vergi muafiyetleri incelenmiştir. Bu çalışma konu ile alakalı Arnavutça ve Türkçe arşivlerinin yanında özellikle Arnavutça yayınlanan çalışmalardan yararlanılarak hazırlanmış olup, 15. - 17. yüzyıl arası dönemi kapsamaktadır.

1. “Ben” ve “Öteki” Bağlamında Bir Arada Yaşama Sorunu

İnsanlık tarihine bakıldığında “birlikte yaşama” sorunu nedeniyle dünyanın değişik yerlerinde kültür, etnik, dil ve renk gibi her bir insanı özel ve farklı kılan en doğal özelliklerinden dolayı haksızlıklar, baskılar, zulümler, tartışmalar ve katliamlara kadar varan savaşların meydana geldiği görülür. Oysa her bir inanç veya din ister mahalli, ister evrensel, ister vahiy eksenli veyahut ister ideoloji-kült eksenli olsun her din kendi mensuplarına getirilen hakikat ekseninde huzur, mutluluk ve devamlılığını kurma arzusundadır (Yavuz, 2009, 32). Öyle ki “öteki” ile olan dinî, ekonomik, sosyal, kültürel vb. ilişkilerde birbirinin inancının doğruluğunu veya yanlışlığını sorgulamadan bütün inanç, kültür, dil ve ırkların bir değere sahip olduğu anlayışı çerçevesinde hoşgörülü (hoşgörüyü dair geniş bilgi için: Aydın, 2009, 9-10, 15, 20-21; Aydın, 2007, 234-235) bir yaklaşımla herkes kendi inancını ve kültürünü rahat bir şekilde yaşama imkânı bulabilir. Bu çerçevede Rumeli’de Osmanlı Devleti tarafından da fetihten sonra köylü, şehirli zenaatkâra, ruhban ve toprak sahiplerine bazen İslâm hukukunu bile zorlayan imtiyazlar verilmiş, fetih öncesine

ait hukukî müessese ve kaideleri sürdürülmekle beraber eski düzen ağır şartlar içeriyorsa lağvedilmiş, eski yönetici grupları ve toprak sahipleri askerî zümreye sokulmuştur. Bu politikaya ve sisteme “istemâlet” denmiştir. Ve bu durumun değişmesi için zorlayıcı sebepler olmadıkça bu statü devam etmiştir (geniş bilgi için bk.: Ortaylı, 2005, 30/66-70).

Kur’an-ı Kerim’de bu hususla ilgili hakikat ve alınması gereken mesaj şu şekilde vurgulamaktadır: “...Eğer Allah dileseydi, elbette sizi tek bir ümmet yapardı...” (*Kur’an-ı Kerim Meâli*, 2011, Mâide Süresi, 5/48); “**Rabbin dileseydi, insanları (aynı inanca bağlı) tek bir ümmet yapardı...**” (Hûd Süresi, 11/118); “...Allah dileseydi, sizi tek bir ümmet yapardı...” (Nahl Süresi, 16/93). Ayrıca başka bir ayette ise Yüce Allah (c.c) şöyle buyurmaktadır: “**İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi...**” (Bakara Süresi, 2/213). Aktarılan ayetlerden anlaşılacağı üzere Kur’an-ı Kerim, Yahudi ve Hıristiyanların kendi lehine olan dışlayıcı iddialarının aksine insanlığı tek bir ümmet olarak nitelendirerek Allah (c.c)’ın evrensel rehberliğine vurgu yapmaktadır. Bunun yanında “öteki” ve “ötekilik” bakımından Kur’an-ı Kerim, gayrimüslimlere karşı dışlayıcı bir tavır yerine onlara eşit mesafeli bir şekilde yaklaşmaktadır (bk. Aydın, 2007, 242-248).

Zimmî, İslâm ülkesinde (Dârü'l-İslâm) yaşayan diğer dinlere mensup vatandaşlara denir. Sözlükte ise sahip çıkma, antlaşma, ödemeye mecbur olduğu borç vb. anlamlara gelmektedir. Bu tanımdan hareketle zimmî kavramının kendisine güvence verilmiş ve koruma altına alınmış olan kimse şeklinde ifade edilmesi mümkündür (Fayda, 2013, 44/428). Bir kişinin zimmî kavramı içerisinde yer alabilmesi, ancak egemenliği altında bulunduğu İslâm Devleti’ni tanıyarak vermekle yükümlü oldukları cizyeyi (Yaman, 2013, 44/434-435) ödemeleri vb. yükümlülüklerini yerine getirmesi şartı ile mümkündür. Nitekim bu şekilde hakları da güvence altına alınmış olmaktadır. Bu statü ilk bakışta çok farklı bir durum olarak göze çarpıyor olsa da, zimmîler Müslümanlar ile aynı haklara ve yükümlülüklerle sahip olmakla beraber, sadece kamu yönetimi ve inanç alanında aralarında farklılıklar bulunmaktadır (Aktan, 2007, 364; Yaman, 2013, 44/435).

Gayrimüslim tebaası için gerek Osmanlı Devleti, gerekse Osmanlı’dan önceki İslam Devletleri döneminde İslâm hukukunun zimmîler ile ilgili hükümleri ve prensipleri ne ise onlar uygulanmıştır (Kenanoğlu, 2005, 553). Konumuz olan Osmanlılar da, İslâm geleneği içinde ehl-i kitaba hoşgörü ile davranmayı hukukî bir mecburiyet kabul etmişlerdir (Kenanoğlu, 2013, 44/438-439). Dolayısıyla zimmîlere karşı, renk, dil ve ırk farkı gözetmeksizin hepsine aynı şekilde ve “şer-i şerif” ne diyorsa öyle muamele yapılır (Akgündüz, 2008, 37). Ayrıca aradaki fark; din ayrılığından doğan bir farklılıktır, yoksa insanî bakımından kaynaklanan herhangi bir farklılık yoktur (Özgişi, 2014, 348-349). Dolayısıyla gayrimüslimlerin haklarının kısıtlandığı yaklaşımı gerçeği yansıtmamaktadır. Bu husus ile ilgili Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v) “...bir zimmîyi öldüren kimsenin kırk yıllık mesafeden duyulan cennet kokusunu alamayacağını” (İbn Hanbel, 1995, 6/288; bk. El-Buhârî, 2001 Kitâbu’l-Cizye, 5) belirtmiştir. Bütün bu haklar ve statü ancak zimmîler tarafından zimmet akdinin ihlal edilmediği sürece devam eder. Gayrimüslimlerin haklarını koruyan ve gözetilen söz konusu akdin feshedilmesi ve bozulması ancak kendi isteği veya antlaşmanın şartlarını çiğnemesi halinde olur (Rruqa, 2017, 165-166; Yaman, 2013, 44/435). Bu durumlar dışında gayrimüslimin Müslüman olması da bu akdi doğal olarak feshetmektedir. Aktarılan tüm bu bilgiler İslâm dininin “öteki” ve “ötekilik” yönelik yaklaşımını anlama açısından büyük önem arz etmektedir.

2. Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Karşı Yaklaşımı

Osmanlı Devleti’nin Arnavut bölgelerine sonradan gelmesi ve bu bölgeleri değişik nedenler sonucu hâkimiyeti altına almasına muhakkak ki yerel halk tarafından olumlu ve olumsuz tepkiler gösterilmiştir. Arnavutların Osmanlı Devleti ile asırlardır bir arada yaşamaları ve muhtemelen halkın ekseriyetinin İslam dinini benimsemeleri nedeniyle özellikle gayrimüslim yazarlar, bu meseleyi ezen ve ezilen taraflar bir yaklaşımla ele alındığı ve sunulduğu görülmektedir (geniş bilgi için bk.: Jacques, 1996, 218, 237; Malaj, 2012, 67-69; Meksi, 1980, 189; Mirdita, 1998, 66, 187; Thomo, 1998, 250; Zefi, 2009, 67-68). Bu doğrultuda Osmanlı hâkimiyetinden “Arnavutların dinî ve millî bakımdan tarihinde yaşadığı en karanlık dönem” (bk.: Meksi, 1980, 189; Zefi, 2009, 67-68) olarak bahsedenler olmuştur. Böyle bir kanaate varmalarının başlıca sebepleri olarak öne sürdükleri iddiaları ise Katolik ve Ortodoks kiliseleri için maddî ve

manevî çöküşün yaşandığı, baskıların ve katliamların gerçekleştirildiği (Mirdita, 1998, 177), Hıristiyan halkın köleleştirildiği, göçe zorlandığı, Hıristiyan merkezlerinin tahrip edildiği ve zorla Müslümanlaştırmanın gerçekleştirildiği (Zefi, 2000, 180) şeklindedir. Aslında demografik, topografik ve dinî konularda meydana gelen değişiklikler ele alındığında bilinen veya bilinmeyen çeşitli nedenlerden kaynaklanan önyargılar ve sübjektif yaklaşımların görülme ihtimali yüksek olup, özellikle bu çalışmaların yerel yazar ve araştırmacılar tarafından ele alınması da bu sübjektif yaklaşımların artmasına sebep olmaktadır. Bu konuda olumsuzlukları gidermek ve tarafsızlığı mümkün kılmak oldukça güçtür. Bu durum özellikle din, mezhep veya inançlar arasında daha fazla görülebilir ve hissedilebilir.² Ancak tüm bu zorluklara rağmen araştırmacı, şahsî düşünce ve inançlar yerine bilimsel bir anlayış ve çalışmanın gereği olarak bahsedilen dönemle ilgili olup bitenleri objektif bir bakış açısıyla, mümkün olabildiğince her görüşe eşit mesafede yaklaşarak gerçeklerin ortaya konulmasına gayret göstermelidir.

Osmanlı Devleti, Arnavut bölgelerini hâkimiyeti altına aldığı dönemde Arnavut halkı içerisinde gayrimüslim olarak Ortodoks ve Katolik Hıristiyanların yanında az sayıda da olsa Yahudilerin de bulunduğu bilinmektedir. Gayrimüslimler Hz. Peygamber döneminde olduğu³ gibi Osmanlı Devleti döneminde de zimmî statüsüne sahip olarak hakları güvence altına alınmıştır. Nitekim Osmanlı'nın asırlardır bu bölgelerdeki hâkimiyetini sürdürebilmiş olması ancak halkı ötekileştirmeden, dinsel farklılıkları kabul etme ve karşılıklı anlayış, saygı ve hoşgörü gösterilmesi ile mümkün olmuştur. Huzurlu ve refah içinde yaşamaya katkı sağlayan unsurlardan biri de devletin halkın yararına yönelik ekonomik uygulamalarıdır. Maddî açıdan zor durumda olan gayrimüslimlerin vermekle yükümlü oldukları vergilerinden farklı sebeplerle muaf tutulması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Halil İnalçık'ın bir çalışmasında Arnavut bölgelerinde vergi muaflığının ve müsellemler durumunun Sultan I. Mehmed'in döneminden itibaren uygulandığı (İnalçık, 1953, 173-174) ve bu durumun Sultan II. Mehmed zamanında

² Dinî gruplar arası önyargılarla ilgili bk. (Yapıcı - Albayrak, 2002, 44-48)

³ Hz. Peygamber'in gayrimüslimlerle olan ilişkilerle ilgili bk. (Çoban, 2012, 411-415)

da devam ettiği bilgisi yer almaktadır.⁴ Bu ayrıcalıklara sahip olanları dört gruba ayırabiliriz: 1. Haraca tabi olan Hıristiyan reaya. 2. Devlete karşı herhangi bir şekilde bağlılıklarını ispat etmiş olanlar. 3. Hükümdar, Beylerbeyi veya Sancak Beyi tarafından *Berat* veya *Biti* verilen kimseler. Bunlar da vergilerden kısmen veya tamamen affedilenlerdir. 4. Kale muhafızlığı hizmetiyle mükellef tutulanlar (İnalçık, 1953, 173-174).

Fatih Sultan Mehmet 1466 yılında İlbasan şehrini inşa ettikten sonra şehre getirmiş olduğu 73 Hıristiyan aileye göçlerine karşı ispençe ve avâriz vergilerinden muaf hakkı tanımıştır (Kiel, 1990, 108). 1570 yılı kaydında “isyancıların davranışlarını düzeltme, saldırı halinde orduya yardım etme vb.” hizmetler karşılığında avâriz ve tekâlif vergilerinden muaflık hakkı tanındığı bilgisi aktarılmaktadır (Kiel, 1990, 108-109). Ayrıca Mühimme Defterlerinde bu ayrıcalıkların Fatih Sultan Mehmet tarafından verilen haklar olduğu geçmektedir (*MD*, XLVIII, h, 465).

Müsellemler, Osmanlılar’da geri hizmet kıtalarından oluşan, ilk maaşlı piyade birliği olup özellikle Batı Anadolu kesiminde ve özellikle XV. yüzyılda Rumeli’de teşkilatlanan bir askerî birliktir (bk. Emecen, 2013, 43/354). Kayıtlara bakıldığında Arnavutluk bölgelerinde ilk dönemden itibaren uygulandığı anlaşılmaktadır. Gjorgj oğlu Kaznes Balçisha adlı birinin 1485 yılı İşkodra kayıt defterinde yer alması bu durum ile ilgili kayda geçen örneklerden biridir (Pulaha, 1974, 418). Aktarılan örnek Kuzey Arnavutluk bölgesine aittir. Yalnız söz konusu uygulamalardan biri olan Görice kalesini koruma hizmetinde bulunan müsellemler ve onların vergi muaflığını ortaya koyan kayıtlarda (bk. Ek. 1) görülmektedir (Akgündüz, 1993, 6/616-618; Egro, 2012, 194-195). Görice kalesi ile ilgili örneğin aktarılıyor olması, bu uygulamanın Arnavutluk’ta ihtiyaç duyulan farklı bölgelerde gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Kuzey Arnavutluk’taki İşkodra bölgesine bakıldığında, burada da benzer durumların söz konusu olduğu görülmektedir. Nitekim İşkodra’ya bağlı Drişt bölgesi 1485 yılında fethedildiğinde kalede 16 Hıristiyan aile yaşamakta olup, ailelerin altısı sultanın fermanı ile kalede değişik hizmetleri karşılığında vergilerden muaf tutulmuştur (Malaj, 2012, 63-64). Söz konusu ailelerin reisleri

⁴ Bu eserde aynı zamanda Hıristiyanlar haneler 53 hane, 10 bekar ve 3 kale tamircisi şeklinde de yazılmıştır (İnalçık, 1969, I/184).

kayıtlarda şu şekilde geçmektedir: “Dobros’un oğlu Gjergj, Bardos oğlu Stepan, Kuç oğlu Domenik, Preimir oğlu Petri, Dobros oğlu Gjon ve diğer Dobros Gjon” (Pulaha, 1974, 137; Malaj, 2012, 63). 1485 yılına ait İşkodra kayıt defterinde, Kadrin adlı köyünden olan çok sayıda kimsenin (İşkodra) gölündeki gemilerde ve Buna/Boyana nehrinin üzerinde bulunan köprüde çalışma hizmetlerine karşılık muaflık hakkı tanınan listede olduğu zikredilmiştir (Pulaha, 1974, 376). Yine İşkodra’ya bağlı olan Klementi kabilesinin 1486 tarihli bir hakânî deftere göre vergilerden muaf tutulmuş olduğu aktarılmaktadır. Kendileri yılda maktu olarak 1000 akça ispence ve 1000 akça haraç veriyorlardı. Buna karşılık devlet onlardan yolların muhafazasını istiyordu. Bu durumun 19. yüzyılda da değişmediği bilgisi aktarılmıştır (İnalçık, 1953, 169. Ayrıca bk. aynı eser dipnot 98).

Yol ve kale gibi onarım-bakım hizmetlerinin yanında koruma hizmetlerinde bulunanlara da değişik ayrıcalıklar verilmiştir. *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* adlı eserde 1431 yılına ait Osmanlı kayıtlarına göre Akçahisar (Kruja/Kruya)’da 1431’de 125 Hıristiyan aile vardı. Rumeli Beylerbeyi görevini yapmış olan Yakup Paşa ve Firuz Hoca Paşa’nın fermanı ile cizye hariç Hıristiyan aileler şehrin kalesini koruma ve tamir hizmetlerinden dolayı diğer vergilerden muaf tutulmuşlardır (İnalçık, 1987, 103-104; Ayrıca bk. İnalçık, 1969, I/183, 185). Yalnız böyle bir hizmet ve statü Arnavutluk’un değişik bölgelerinde de söz konusudur. Örneğin, Berat, Elbasan, Dıraç, Avlonya, Baştove ve Kurveleş gibi kalelerin korunması, dışarıdan herhangi bir saldırının gelmesi veya ayaklanmaların olması halinde kaleyi ve yerlerini silahlı olarak savunacakları şartı ile kendilerine vergi muaflığı tanınmıştır (Pulaha, 1978, 20, 95). Gayrimüslimlerden kale koruyuculuğu, bakım ve onarımı vb. görevlerde bulunanlara Osmanlı yönetimi tarafından kendilerine ya yevmiye (2 akçe) maaş verildiği ya da vergilerden muaflık hakkı tanındığı (Kiel, 1990, 18; Duka, 2002, 14) bilgisi geçmektedir.

Bu ayrıcalıklardan sadece fakir olup vergilerini ödeyemeyecek durumda olanlar değil, varlıklı kesimlerden bu tür hizmetlerde bulunanlar da faydalanmışlardır. Debre’nin Zgur yerinde inşa edilen kalenin koruyuculuğu için Elbasan ve Ohri sancaklarında bulunan koruyuculara bu konuda haber verildiği ancak onların varlıklı olmaları sebebiyle bu görevle ilgilenmeyip, bunun yerine tımarların verilmesini talep ettikleri geçmektedir (Pulaha, 1978, 79).

Böyle bir teklifin onlara da sunulmuş olması varlıklı ailelerin de bu hizmetlerde görev alabileceklerini göstermektedir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Akçahisar nahiyesinde “kale, kale köprüsü, çardak, ev, yol ve idarî binaların bakım ve onarımı gibi” değişik hizmetlerde bulunan Hıristiyanların senelik vermeleri gereken 1900 akçeden muaf olma taleplerinin kabul görerek vergiden muaf sayıldıklarına dair bilgi kayıtlarda yer almaktadır (bk. İncalcık, 1969, I/184-186). Akçahisar bölgesi ile ilgili Halil İncalcık’ın Arnavutça’ya tercüme edilmiş ve yayınlanmış bir çalışmasında dikkatimizi çeken bir bilgi yer almaktadır. Çalışmada “XVI. yüzyılın ikinci yarısında Akçahisar’da kalenin muhafazasının Hıristiyanlara teslim edilmiş olduğu” (İncalcık, 1969, I/185) bilgisi önemli bir husus olup, Hıristiyanlar ile Osmanlı Devleti arasındaki güven ve uyumu gösteren örneklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanınan Alman tarihçi Peter Bartl’in bir çalışmasında Tivar başpiskoposu ve Arnavut Katolik Kilisesinden sorumlu olan Visentius Zmajeviç (Vicko Zmajević/Vicentius Zmajevich - d.1670 - ö.1745)’in Arnavutluk’a bir takım görüşmeler için gittiği İşkodra’da Arnavut olan Paşa tarafından çok iyi karşılandığını belirtmiştir. Ayrıca bu görüşme sonucunda Tivar ve Sape gibi bazı yerlerdeki Hıristiyanlara vergi muaflığı tanındığı bilgisini aktardığı geçmektedir (Bartl, 2009, 82). Böyle bir örnek Osmanlı idaresinin yerel Hıristiyan halk ile iyi bir iletişim halinde olduğunu göstermektedir.

Aslında onarım, bakım ve kale hizmetleri gibi uygulamalar Bizans döneminde de söz konusu olmuştur. Örneğin, II. Andronik Paleolog tarafından İstulus (Stelush), Petrile (Petrela) ve Kocacık (Sfetigrad) kalelerinde bu uygulama kullanılmıştır. Böyle bir uygulamanın aslında gayrimüslim halk ile Osmanlı Devleti ile yakınlaşmasına (İncalcık, 1969, I/185; Duka, 2006, 36 (ayrıca bk. aynı eser dipnot 8)) ve karşılıklı olarak ötekileştirmeden uzak bir şekilde güven ve huzurun artmasına katkı sağladığı söylenebilir.

Bazı dönemlerde ise belirli şahıs veya köy ahalisinin ya vergilerden muaf tutulduğu ya da ödemeleri gereken vergilerinin silindiği bilgisi kayıtlarda geçmiştir (Pulaha, 1978, 16). Örneğin, 1583 tarihinde kaleme alınan Osmanlı kayıtlarındaki *Defter-i Mufassal-ı Delvina*, 91 no’lu defterde Delvine kazasında yer alan ve kendisine vergi muaflığı tanınmış kişilerin isimleri yer almaktadır. Bu defter Vexhi Buharaja (Veci Buharaya) tarafından çalışılmış olup, söz ko-

nusu değişik vergi muaflığına tabi olan kişilerin ve buldukları köylerin isimleri şu şekilde belirtilmiştir: “Kamenice köyünden; Jani Kosta, Dhimo Aleksi, Nike Koçi, Koçi Dhimo, Jorgo Dhimo, Koste Vodi, Jorgo Aleksi, Aleks Vedi ve Nike Jani (Buharaja, 1992, 126-128), Kakodhiq köyünden; Petko Marta M. ve Gjin Marta (Buharaja, 1992, 138), Katllat köyünden; Dede Gjini, Gjike Dhime Gjoneci ve Qirjak Dhima (Buharaja, 1993, 166), Pece Köyünden; Dhimo Leka ve Dede Leka (Buharaja, 1993, 171), Gardhiq köyünden; Gjin Nika, Zhupe Naqi, Denomo Gjero, Jorgo Andrea, Argjiro Qirjaku ve Tanush Andrea (Buharaja, 1993, 185-187), Kostana köyünden; Gjon Voda ve Andrea Gjini (Buharaja, 1993, 193) ve Vergodh köyünden Jani Prati adlı papaz (Buharaja, 1993, 174). Ayrıca Papazların muaf tutulması ile ilgili bk. Özgişi, 2014, 353). Jani Prati adlı papazın bu ayrıcalıklardan faydalanmış olması din adamları için de geçerli olduğunu göstermektedir. Ayrıca başka bir kaynakta ise Hıristiyan din adamlarına XVII. yüzyıla kadar baş vergisinden muaflık hakkı tanındığına (Thengjilli, 1999, 243) dair bilgiler yer almaktadır.

Vergilerin silinmesi veya vergilerden muaf olma hakkı yalnızca bir hizmet ve çalışma karşılığında verilmemiştir. Halkın maddi durumunun gözetilerek vergilerinin silindiği ve muaf tutulduğuna dair örneklerden biri ise, Himara bölgesine bağlı olan köylerinde görülmektedir. Nitekim 1622 ve 1640 yılında Sultan 4. Murat döneminde Himara'nın fakir köylerine belli ayrıcalıklar tanınmıştır. Ayrıca gayrimüslimlere yanlarında (taşınması yasak olan) silah bulundurmalarına izin verildiği ve haraç muaflığı tanındığı görülmektedir (Faveirial, 2004, 292, 312). Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim (Katolik ve Ortodoks Hıristiyan) halka yönelik hoşgörülü yaklaşımı ve sunmuş olduğu ayrıcalıklar büyük bir önem arz etmiştir. Çünkü bu insanî yaklaşım, Katolik (ve Ortodoks) halkın da zaman içerisinde kademeli bir şekilde Hıristiyanlık inancından uzaklaşmaları ve İslâm dinini benimsemelerine neden olmuştur (Thengjilli, 2003, 231). Öyle ki Hıristiyan reaya tımar verilmesi, vergilerden muaf tutulmaları ve benzeri ayrıcalıkların tanınmış olması Osmanlı Devleti'nin dinî hoşgörüsünün bir göstergesidir. Bu ayrıcalıklar Hıristiyanların hem Osmanlı sistemine uyum sağlamalarında hem de Müslümanlaşmalarında etkili olmuştur (Duka, 2009, 34). Çünkü aktarılan bilgilere göre özellikle tımar sistemine dâhil olan Hıristiyanların Müslümanlaşma süreci genellikle 2 nesilden fazla sürmemiştir. Öyle ki 16. yüzyılın başlarından itibaren Arianiti, Dukagjin (Du-

kakin), Muzakaj gibi bazı Arnavut feodallerin İslâm dinini benimsemiş oldukları görülmektedir (Duka, 2009, 43).

Osmanlı Devleti’nin gayrimüslimlere tanıdığı söz konusu ayrıcalıkların ve yardımların Müslümanlar için de geçerli olduğu hatırlanmalıdır. Örneğin; Akçahisar kazasında bulunan Müslümanların (1501-1502 yılında), yol ve diğer onarım-bakım çalışmalarında yer almalarının karşılığında avarız ve bazı diğer vergilerden muaf tutulduğu bilinmektedir (Duka, 2006, 46). Ayrıca yine Akçahisar kalesinin dışında yerleştirilen 65 Müslüman hanenin askeri hizmetlerde bulunma, sancakbeyine eşlik etme, sultanın gelen giden emirlerine eşlik etme, haraçgüzara yardım etme, ihtiyaç halinde kaleyi koruma gibi hizmetlerinden dolayı tımar sahibine %10’luk vergiden hariç diğer vergilerde muaflık ayrıcalığına sahip oldukları aktarılmıştır (bk. İnalçık, 1969, I/185-186). Bu durumun Arnavutluk’un farklı bölgelerinde de uygulandığına dair örnekler mevcuttur (bk. Duka, 2002, 15-16).

Osmanlı Devleti’nin gayrimüslimlere karşı birtakım ayrıcalıklar tanıması bir nevi devlet ile tebaa arasındaki ilişkinin iyi olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu durumun sonraki dönemlerde de devam ettiği görülmektedir. Nitekim 23 Mart 1857 yılında İşkodra’daki savaş olması durumunda gayrimüslimlerden düşmana karşı asker vb. görevlerde yer almaları sebebiyle kendilerinden alınan savaş vergilerinin kaldırılmasına yönelik emrin buyurulmuş (bk. Sarıay, 2008, 133) olması buna bir örnek teşkil etmektedir.

Arnavutluk’un Osmanlı eline geçmesi ile birlikte bu bölgelerde sosyo-kültürel, siyasî, ekonomik vb. alanlarda ciddi değişiklikler meydana gelmiştir (Rruqa, 2017, 164). Dolayısıyla Osmanlı’nın fütühat anlayışını, “öteki” ve “ötekilik” kavramlarına bakışını daha iyi anlayabilmek adına Arnavutlar ve Arnavutluk örneği önemli bir yer almaktadır.

Sonuç

Arnavutluk’ta Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan gayrimüslimler, zimmî statüsü içerisinde dinî, sosyal, ekonomik, kültürel ve diğer alanlardaki haklarını garanti altına almışlardır. “Ben” ve “Öteki” kavramları açısından bakıldığında kendi inancı, kültürü, dili ve benzeri diğer değerlerinden taviz vermeksizin Osmanlılarla – bazı dönemler ve durumlar dışında – barış içerisinde ve birbirine karşı hoşgörülü bir yaklaşım sergileyerek beş asırdan fazla

birlikte yaşamışlardır. Öyle ki bu beraberlik ve birliktelik “ben” ve “öteki” kavramları açısından “birlikte yaşama”ya yönelik tarihe geçmiş önemli örneklerden biri olmuştur.

Osmanlı Devleti bu birliktelik döneminde gayrimüslimlere tanıdığı vergi muafiyeti ile yerel halkın yükümlülüklerini hafifletmiştir. Bu sayede halkın Osmanlı Devleti’ne vermekle yükümlü olduğu vergilerden kurtulmuş olması ile birlikte ekonomik açıdan da önemli bir imkân elde etmiş olduğu söylenebilir. Ayrıca söz konusu çalışma ve hizmetlerin gayrimüslimlerin kendi yaşamlarını daha güvenilir hale getirme, belli bir hayat standardına ulaşma ve gelecek nesillerin yarınları daha umutla bakmalarına katkısı olmuştur. Her ne kadar halk bu ayrıcalıklar sayesinde birtakım olumlu sonuçlar elde etmiş olsa da bu durumun karşılıklı menfaate dayandığı bir gerçektir. Nitekim bu hizmetler, devletin bu bölgelerde halk tarafından daha kolay bir şekilde kabul görme ve benimsenmesine katkısının yanı sıra devlete karşı ayaklanmaların ve savaşların meydana gelmesinin önüne geçilmesini sağlamıştır. Yolların düzeltilmesi, resmi binaların onarımı, liman ve gemilerin bakımı, yolların eşkiya ve benzeri tehlikelerden korunarak güvenilir hale getirilmesi gerek bölgenin gerekse devletin ekonomik ve sosyo-kültürel alanlara katkısı olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti bölgeyi hâkimiyeti altına alır almaz İşkodra, Leş, Dıraç ve Avlonya gibi limanların bakımı ve onarımına önem verdiği bir gerçektir. Ayrıca bu tür stratejik çalışmalar ile askerî açıdan da büyük kolaylıklar elde edilmiştir. Çünkü bu çalışmalar sonucu ordunun varmak istediği bölgelere hem daha hızlı hem de daha güvenilir bir şekilde ulaşabilme imkânına sahip olması büyük bir önem arz etmiştir.

Osmanlı Devleti ile gayrimüslim halk, çatışma ve isyanlar yerine hep birlikte olmayı, ötekileştirme ve yabancılaştırmanın yerine birbirini yakından tanıyarak güven içerisinde huzurlu bir şekilde yaşamayı tercih etmiştir. Bu sayede gayrimüslim halk, İslâm dinini ve Müslümanları daha yakından tanıyarak belli bir dönemden sonra yavaş ama devamlı bir şekilde İslâm dinini benimseme yolunu tercih etmişlerdir. Nitekim günümüzde de Balkanlarda ve Avrupa’daki Müslüman nüfusun yüzdelik oranının en yüksek olduğu millet Arnavutlar olup, ülke ise her ikisi Arnavut olan Kosova ile Arnavutluk Devleti’dir.

Kaynakça

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri*; XLVIII, h, 465.
- Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: FEY Vakfı, 1993.
- Akgündüz, Ahmed. *Pax Ottoman. Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Aktan, Hamza. “Kur’an ve Sünnet Işığında Zimmilerin Hak ve Yükümlülükleri”. İstanbul: y.y., 2007.
- Aydın, Mahmut. “Dinsel Çoğulculuğun Öteki ile Birlikte Yaşamaya Katkısı Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Milel ve Nihal: inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi* 6/2 (2009), 9-30.
- Aydın, Mahmut. “Yahudi ve Hıristiyanlarla İlgili Öğretisi Bağlamında Kur’an’ın ‘Dini Öteki’ ile Diyalogu”. *Kur’ân’ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı - Sempozyum - (12-13 Mayıs 2006) Konya*. 233-251. Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2007.
- Bartl, Peter. “Kryeipeshkvi Vinçenc Zmajeviçi dhe Thirrrja e Konçilit te Pare Kombetar Shqiptar (Kuvendi i Arbñit)”. çev. Blerina Meçule. *300 vjetori i Kuvendit të Arbñit: 1703-2003: simpozium: Tiranë 24-25 tetor 2003*. 79-91. Tiranë: Konferenca Ipeshkvnore e Shqiperise, 2009.
- Batuk, Cengiz. “Bir arada Yaşama Sorunu Bağlamında Osmanlı - Fransisken İlişkileri”. *Balkanlar ve İslâm -Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat*. 1/193-225. İstanbul: İSAV Vakfı - Ensar Neşriyat, 2020.
- Buharaja, Vexhi. “Kazaja e Delvines 1 (Nga defteri Osman i sanxhakut te Delvines i vitit 1583)”. *Studime Historike* 46/1-4 (1992), 121-151.
- Buharaja, Vexhi. “Kazaja e Delvines 2 (Nga defteri Osman i sanxhakut te Delvines i vitit 1583)”. *Studime Historike* 47/1-4 (1993), 165-194.
- Çoban, Bekir Zakir. “Siyer Yazıcılığında Öteki Dinler: Hz. Peygamber’in Yahudi ve Hıristiyanlarla İlişkileri Meselesi Üzerine Dinler Tarihi Açısından Bir Değerlendirme”. ed. Tahsin Koçyiğit. 409-420. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

- Duka, Ferit. "Perhapja e Islamizmit ne harkun kohor nga pushtimi Osman deri ne kuvendin e Arbnit". *300 vjetori i Kuvendit të Arbnit: 1703-2003: simpozium: Tiranë 24-25 tetor 2003*. Tiranë: Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë, 2009.
- Duka, Ferit. "Profili i nje qyteti Shqiptar te kohes Osmane. Gjirokastra gjate shek. XV-XVI". *Studime Historike* 1-2 (2002), 7-28.
- Duka, Ferit. *Shekujt Osmanë në Hapësirën Shqiptare (Studime dhe dokumente)*. Tiranë: UET (Universiteti European i Tiranës), 2009.
- Duka, Ferit. "Tokat e Kastriotëve: Zona Kruje-Diber". *Skënderbeu dhe Europa (Përmbledhje Kumtesash)*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2006.
- Egro, Dritan. *Ligji Osman nder Shqiptaret e Mesjetes se Vone*. Tiranë: Qendra e studimeve albanologjike instituti i historise, 2012.
- El-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmî'u'l-Musnedu's-Sahîhu'l-Muhtesar min Umûri Rasûlillahi Sallallahu Aleyhi ve Sellem ve Sunenihî ve Eyyâmih*. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necâh, 2001.
- Emecen, Feridun. "Yaya ve Müsellem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/354-356. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Faveirial, Zhan Klod. *Historia (me e vjeter) e Shqiperise*. çev. Gent Ulqini. Tiranë: Plejad, 2004.
- Fayda, Mustafa. "Zimmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/438-440. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- İbn Hanbel, Ebû Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Musnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995.
- İnalcık, Halil. "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei". *Fâtih ve İstanbul* 1/1 (1953), 153-175.
- İnalcık, Halil. "Krahina e Krujes dhe e Dibres rreth vitit 1467". *Konferenca e Dyte e studimeve Albanologjike (12-18 Janar 1968)*. I/181-193. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës - Instituti i Historise dhe i Gjuhësisë, 1969.

- İnalcık, Halil. *Sûret-i defter-i Sancak-i Aroanid 835/ 1431*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2., 1987.
- Jacques, Edwin. *Shqiptarët: Historia e Popullit Shqiptar nga Lashtësia Deri në Ditët e Sotme*. çev. Edi Seferi. Tiranë: Kartë e Pendë, 1996.
- Kenanoğlu, M. Macit. “İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmiler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 553-557.
- Kenanoğlu, M. Macit. “Zimmî: Osmanlı’da”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/438-440. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Kiel, Machiel. *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912*. İstanbul: Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), 1990.
- Malaj, Edmond. “Disa Aspekte nga Pushtimi i Shkodrës dhe i Qendrave Përreth saj nga Osmanët në Fundin e Shekullit XV”. *Studime Historike* 3-4 (2012), 45-70.
- Meksi, Aleksander. “Ndertimet e kultit mysliman në Shqipëri”. *Studime Historike* 1 (1980), 189-220.
- Mirdita, Zef. *Krishtenizmi ndër Shqiptarë*. Prizren - Zagreb: Drita & Misioni Katolik Shqiptar në Zagreb, 1998.
- Ortaylı, İlber. “Millet: Osmanlı’da Millet Sistemi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/66-70. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Özgişi, Tunca. “Osmanlı Devleti’nin Balkanlarda Birlikte Yaşama Kültürünü geliştirmek için uyguladığı politikalara örnekler”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 26 (Yaz-II) (2014), 345-356.
- Pulaha, Selami. *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RP. të Shqipërisë Instituti i Historisë, 1974.
- Pulaha, Selami. *Qendresa e Popullit Shqiptar Kundër Sundimit Osman nga Shekulli XVI deri në Fillim të Shekullit XVIII: (Dokumente Osmane)*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë, 1978.
- Rruga, İllir. “XIV-XVI. Yüzyıllar Arasında Arnavutluk’ta Gayrimüslimler”. *İSTEM Dergisi* 15/29 (2017), 159-172.

- Sarıнай, Yusuf (ed.). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk - Shqiperia ne Dokumentet Arkivale Otomane*. çev. Ermal Nurja. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008.
- Thengjilli, Petrika. *Historia e popullit Shqiptar 395-1875*. Tiranë: SHBLU, 1999.
- Thengjilli, Petrika. "Katolicizmi ne Shqiperi perballe shtetit Osman (shek. XVI-XVIII)". *Krishtërimi ndër Shqiptarë (simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999)*. Shkodër: Phoenix, 2003.
- Thomo, Pirro. *Kishat Pashbizantine ne Shqiperine e Jugut*. Tiranë: KOASH (Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqiperise), 1998.
- Yaman, Ahmet. "Zimmî: Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/434-438. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Yapıcı, Asım - Albayrak, Kadir. "Öteki"ni Algılama Bağlamında Dinî Gruplar Arası İlişkiler". *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/14 (2002), 35-59.
- Yavuz, Şevket. "İslâm'ın Ötekileştirmeye Meydan Okuması veya 'Ontolojik Öteki'den 'Vasıfsal Öteki'ne İntikalin Macerası". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 6/3 (2006), 135-156.
- Yavuz, Şevket. "'Öteki' ile 'Beriki' Arasındaki Salınımında Dinlerde Birlikte ve Beraber Yaşamının Teolojik ve Pratik İmkânı". *Milel ve Nihal: inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi* 6/2 (2009), 31-50.
- Yavuz, Şevket. "Takdirден Tahayyüle: Dinin Kadastrolaşması ve Varlığın Ötekileştirilmesi Bağlamında Oksidantalizmi Yeniden Düşünmek". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 6/3 (2006), 107-122.
- Zefi, Dom Shan. "Fenomeni i Laramanizmit në Vazhdën e Islamizimit Ndërshqiptar në Dritën e Relacioneve Kishtarë". Shkodër: Phoenix, 2000.
- Zefi, Dom Shan. "Kuvendi i Parë i Arbnit (1703)". Tiranë: Konferenca Ipeshkvnore e Shqiperise, 2009.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12., 2011.

EKLER

EK. 1. (İnalcık, 1953, 174. Aynı eser bk. dipnot 130)

Görice kalesine ait şu kayıt ta (96a) mühimdir:

«Kâfirân kim evleriyle Görice kal'asında otururlar, hisar beklerler, ellerinde merhûm Sultan ve Sultanımız beratları vardır, haracdân ve sâir kanun-ı kaideden muâf ve müsellemler olalar deyu»